

Олександр Вовк

---

*Науковий співробітник Інституту
української археології
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

У статті розкрита діяльність диверсійної групи УПА «Схід» та Повстанського штабу диверсійних дій, що мали стати основою крайового формування УПА-Схід, у кінці 1943 р. — першій половині 1944 р. на Житомирщині, описана подальша доля її учасників.

Ключові слова: Житомирщина, командир 'Дорош', диверсійна група «Схід», Смерш, реабілітація.

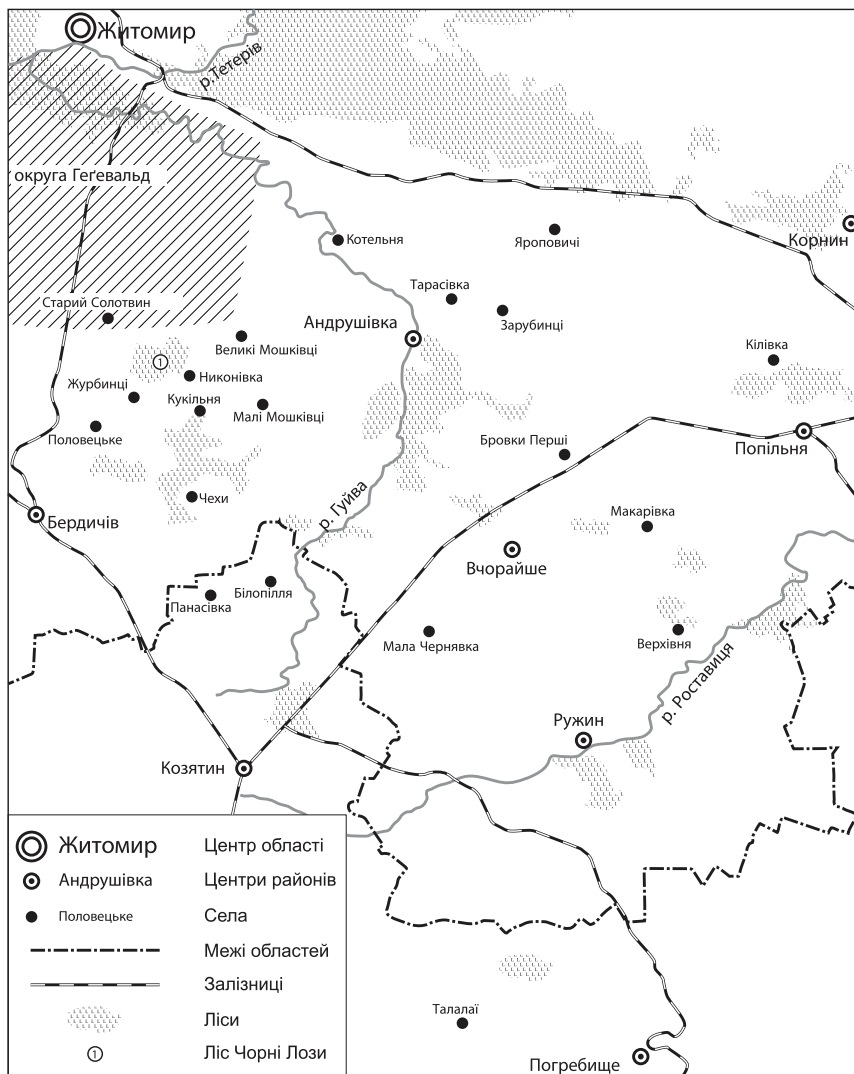
Oleksandr Vovk

Diversiory group UPA «Skhid» (East)

The article describes the activity of UPA diversionary group «Skhid» in Zhytomyr area at the end of 1943 — first half of 1944 and the Insurgent diversionary activities headquarters, that were to become the basis of the regional unit UPA-«Skhid», as well as describes the fate of their participants.

Key words: Zhytomyr area, commander 'Dorosh', diversionary group «Skhid», Smersh, rehabilitation.

ДИВЕРСИЙНА ГРУПА УПА «СХІД»

Карта регіону діяльності диверсійної групи «Схід» (1943—1944 рр.)

Історія українського визвольного руху у масовій свідомості асоціюється з регіонами Західної України — областями, які до Другої світової війни знаходилися західніше радянського кордону. Діяльність окремих підрозділів УПА під час війни східніше цієї межі досліджена лише фрагментарно.

Увазі читачів подаємо розвідку, присвячену підрозділу УПА-Північ — диверсійній групі «Схід». Розглянута у статті діяльність групи та її залишків охоплює час від осені 1943 р. до літа 1944 р. Розглядаються умови, в яких опинилася група командира Миколи Ткаченка-‘Дороша’ під час переходу по території Житомирської області радянсько-німецького фронту.

Одним з перших в українській історіографії рейдову діяльність УПА на Житомирщині вивчав представник української діаспори проф. Лев Шанковський. В окремому розділі своєї праці він описав дії групи УПА-Схід на Осередніх українських землях, помилково зараховуючи туди Житомирську область¹. Окрема згадка також стосувалася діяльності розглядуваного в нашій роботі підрозділу: «Ще в зимі 1943/1944 р. оперував на Житомирщині курінь УПА командира Дороша. Дорош мав зразу деякі невдачі, але після пересунення фронтів даліше на захід він переорганізувався й почав успішно рейдувати на Правобережжі, заходячи часто під самий Київ і до Дніпра»². Праця базувалася на особистих і сторонніх спогадах та побачила світ після того, як автор був змушений залишити територію України. Л. Шанковський правильно ідентифікував псевдонім, час та територію діяльності відділу, однак інші подані у роботі відомості не відповідали дійсності.

Радянська історіографія визвольний рух на Житомирщині замовчувала або представляла його спотворено, а відповідні архівні документи до 1991 р. для більшості науковців залишалися недоступними.

Новий етап у дослідженні діяльності УПА на Житомирщині розпочався після здобуття Україною незалежності. В науковий обіг було введено великі комплекси документів як українського

¹ У 1943—1944 рр. Житомирська область входила до складу Північно-західних українських земель (ПЗУЗ).

² Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. Друге доповнене видання. — К.: Панорама, 1991. — С. 92.

визвольного руху, так і протилежної сторони³. Історики та краєзнавці отримали доступ до архівних радянських документів, що стали основою багатьох публікацій⁴. До найвагоміших праць слід віднести розвідки Анатолія Кентія, окремі розділи та фрагменти яких стосуються боротьби на Житомирщині, зокрема, діяльності диверсійної групи «Схід» під командуванням 'Дороша'⁵.

Найбільший обсяг інформації щодо зазначеної теми подано в монографії Вікторії Жилюк «Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр.»⁶. Ця праця є першим у вітчизняній історії комплексним дослідженням українського визвольного руху в розглядуваному регіоні. У ній представлено боротьбу проти нацистського та комуністичного режимів диверсійної групи «Схід», яку очолював командир 'Дорош'. Однак брак джерел не дозволив авторові більш повно відобразити діяльність та історію групи.

³ Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 1995. — Т. 1: Видання Головного Командування УПА. — 482 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 1999. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — 724 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2001. — Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959. — 652 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2002. — Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ 1943—1959. Книга перша: 1943—1945. — 597 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2006. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — 1448 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2007. — Т. 11: Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.). Документи. — 847 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2010. — Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943—1945. Нові документи. — 640 с.; Сергійчук В. ОУН—УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1996. — 496 с.; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1998. — 944 с.; Сергійчук В. Український здви: Наддніпрянщина. 1944—1955 рр. — К.: Українська Визвольна Сітка, 2005. — 836 с.

⁴ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К.: Наукова думка, 2005. — 56 с.; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2005. — 496 с.; Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) та Запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941—1944 рр.) // Літопис УПА. Бібліотека. — Київ; Торонто, 2006. — Т. 7. — 512 с.; Шур Ю. І. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920—1955 рр.). — Запоріжжя: Просвіта, 2011. — 200 с.

⁵ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. — Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942—1956. — К., 2008. — С. 57, 105, 206—207, 260—266.

⁶ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — 308 с.

Чимало важливих відомостей про діяльність командира 'До-роша' до його переходу на Житомирщину містять мемуари учасників визвольного руху Максима Скорупського-'Макса'⁷ та Романа Петренка-'Омелька'⁸. У своїй роботі ми спробуємо їх доповнити. Надзвичайно важливу інформацію про умови та обставини збройної боротьби подає у спогадах безпосередній учасник диверсійної групи «Схід» Василь Яремчук⁹. Її достовірність частково підтверджується архівно-судовою справою на нього та Сергія Будкевича¹⁰.

В основу пропонованої розвідки покладено як оприлюднені, так і не оприлюднені документи КП(б)У, НКГБ УРСР та ССРСР, контррозвідки Смерш 1-го Українського фронту, в яких міститься важлива інформація щодо діяльності розглядуваного повстанського формування.

З початком у 1941 р. німецько-радянської війни ОУН розгорнула в Житомирській області активну політично-пропагандистську та організаційну роботу. Станом на 1943 р. за організаційним поділом цей регіон поряд з Волинською, Рівненською областями та прилеглими територіями Берестейщини і Тернопільщини (в кордонах Райхскомісаріату Україна) входив до складу Північно-західних українських земель (ПЗУЗ). На чолі ПЗУЗ стояв крайовий провід ОУН. Восени 1943 р. у Житомирській області діяв Житомирський обласний та Житомирський, Бердичівський, Андрушівський, Пулинський (Червоноармійський; «Запоріжжя») і Коростенський окружні проводи ОУН¹¹. Чисельність членів ОУН в області не перевищувала 1 тис. осіб. Кількість симпатиків та сприяючих українському визвольному руху серед місцевого населення значно перевищувала організоване членство¹².

⁷ Скорупський М. Туди де бій за волю. — Київ; Лондон; Париж; Торонто; Нью-Йорк; Сідней: В-во ім. О. Теліги, 1992. — С. 166, 168.

⁸ Петренко Р. За Україну, за її волю. Спогади // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто; Львів, 1997. — Т. 27. — 280 с.

⁹ Яремчук В. У лабетах долі. Спогади. — Львів: Край, 2007. — 153 с.

¹⁰ Архівна кримінальна справа Будкевича Сергія Івановича, Яремчука Василя Адамовича. — Архів Управління Служби безпеки України у Рівненській області (далі — Архів УСБ України у Рівненській обл.). — П-8562. — Арк. 1—96.

¹¹ Архівна кримінальна справа Мусія Миколи Миколайовича і Зборовської Олени Афанасівни // Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі — Архів УСБ України у Львівській обл.). — № 54786. — Арк. 215.

¹² Архів УСБ України у Львівській обл. — № 54786. — Арк. 132. За свідченням колишнього провідника Бердичівської округи 'Мухи' (М. Мусій), 50 % населення співчувало націоналістам.

За рівнем організаційного розвитку Житомирщина суттєво поступалася західноволинським областям. У її більш розвинутих центральних і південних районах діяла спрощена мережа («сітка») ОУН. Нижчими від округ організаційними клітинами були райони, підрайони, станиці та окремі ланки. Найслабше організаційна діяльність проводилася у північних поліських районах. Серед причин такого стану були репресії німецького окупаційного режиму, низький рівень національної свідомості, соціально-економічне зuboжіння населення, а також потужніша, особливо у поліських районах, діяльність радянських партизансько-підпільних структур.

Ранньою весною 1943 р. ОУН розпочала на ПЗУЗ (у Волинській і Рівненській областях) творення збройної сили — Української Повстанської Армії. За допомогою останньої мала бути реалізована мета націоналістів — здобуття Української самостійної соборної держави (УССД). Тоді ж, навесні, кадри ОУН, що діяли на Житомирщині, отримали завдання збирати зброю, створювати збройні підрозділи та готуватися до повстання.

Починаючи від травня 1943 р. з Волинської і Рівненської областей до Житомирської області починають рейдувати перші відділи УПА (чисельністю не більше сотні). Загалом всі рейдуючі підрозділи іменуються групою «Схід». Основною їх базою була Рівненська область. Керівництво рейдуючими відділами здійснював новопризначений провідник над Житомирською і Київською (орієнтовно — правобережна частина в сучасних кордонах) областями Федір Воробець-‘Верещака’¹³. Власне, військові функції він виконував як командир групи. Рейди відділів на схід стали живою пропагандою визвольної боротьби, сприяли утворенню організаційної мережі та закріпленню зв’язків з прилеглими західними регіонами. Частина особового складу рейдуючих відділів залишалася в регіоні для виконання різних завдань. Поряд з ними протягом літа 1943 р. на Житомирщині утворився ряд місцевих невеликих (10–30 осіб) повстанських бойових формувань, зокрема, під командуванням Олексія Шиндака-‘Незнаного’, ‘Ярого’ та Володимира Харька-‘Сокола’.

Під кінець літа 1943 р. мілітарна діяльність визвольного руху на ПЗУЗ значно посилилась, а тому його структури зазнали реорганізації та були переведені на воєнний стан, внаслідок чого

¹³ Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській області (далі — Архів УСБ України в Тернопільській обл.). — Спр. 31997. — Т. 1. — Арк. 139.

утворено так звані фронт і запілля. При реорганізації ПЗУЗ як генеральну округу (ГО) було розподілено на чотири оперативно-територіальні угруповання — воєнні округи (ВО). В останніх мали базуватися однойменні групи УПА на чолі з оперативно-територіальним командуванням. Територія Житомирщини і Київщини стала ВО і отримала назву «Тютюнник».

У вересні 1943 р. у ВО «Тютюнник» відбувався процес формування оперативно-територіального командування. Зокрема, було організовано військовий штаб групи. На посаді командира залишився 'Верещака' (Федір Воробець). Шефом штабу став один з командирів рейдуючих відділів 'Очеретенко'-'Вояк' (Петро Гудзоватий), ад'ютантом — 'Довбуш'. Основна база групи знаходилася у Корецькому районі на сході Рівненської області. Оскільки чисельність групи була невеликою (приблизно 500 вояків та осіб обслуговуючого персоналу), крайове командування УПА періодично передавало до її складу окремі сотні з груп «Заграва», «Богун» і «Турів»¹⁴.

На початку осені 1943 р. керівництво визвольного руху на ПЗУЗ прийняло оперативні рішення про посилення діяльності УПА у прилеглих на сході та південному сході регіонах України. У жовтні—листопаді 1943 р. до Кам'янець-Подільської, Вінницької та Житомирської областей вирушили різночисельні підрозділи УПА. Зокрема, до двох перших областей пішли рейдом відділи південної групи УПА «Богун», які в грудні 1943 р. були об'єднані в групу «Кодак»¹⁵. На початку 1944 р. діюча на південному сході ПЗУЗ група «Кодак» стала основою новоствореного крайового формування УПА-Південь.

14 жовтня 1943 р. на територію Житомирської області вирушили підрозділи східної групи УПА «Тютюнник»¹⁶. Найбільшим було з'єднання з двох куренів чисельністю понад 600 вояків під загальним керівництвом командира групи 'Верещаки' та оперативним — шефа штабу 'Очеретенка'. Один із підрозділів з'єднання, який мав розвідувальні та охоронні функції, діяв під командуванням 'Дороша'.

¹⁴ Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 166, 171.

¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 364.

¹⁶ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А., Сац Я. В., Стоян Б. С., Гурського В. Т. та ін. // Архів УСБ України у Рівненській обл. — № 18783. — Арк. 149, 249.

Рейд проходив західними та центральними (Ємільчинський, Барашівський, Пулинський, Городницький) районами області, тривав понад два тижні і завершився 31 жовтня 1943 р. на Кореччині Рівненської області¹⁷. Метою рейду визначено так: «прокоротити невиносимий терор німців і большевицьких банд та продемонструвати перед ворогами України силу української збройної самооборони»¹⁸. У багатьох акціях під час рейду брали участь вояки, що в подальшому увійшли до диверсійної групи «Схід».

За час рейду відбулися три бої з німецькими формуваннями¹⁹. Перший бій з німецькою автоколоною відбувся 15 жовтня 1943 р. біля с. Могилівки (Могильне) на шосе Звягель—Коростень. В ході бою було підбито одну вантажівку з обмундируванням, харчами та набоями²⁰.

17 жовтня 1943 р. один курінь повстанців протягом чотирнадцяти годин бився з німцями за районний центр Бараші. Тоді у містечку перебувала залога з німецької поліції і жандармерії у кількості 70 осіб. При наступі, очевидно, повстанці не врахували, що німецький гарнізон, який раніше захоплювали радянські партизани²¹, був на такий випадок належно озброєний, а поліцейний будинок фортифікований. З української сторони було троє вбитих та семеро поранених. І хоча мета бою не була досягнута, він відіграв важливу роль: «Бій у Барашах мав велике пропагандивне значення, бо показав у найкращому світлі силу української зброї та героїзм, завзяття й витривалість українських бійців»²².

¹⁷ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. — В-во УГВР, 1946. — С. 57; Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 173—183.

¹⁸ Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944). Збірка ч. 2. — Дії українських збройних самооборонних відділів Української Повстанчої Армії (УПА) на ОСУЗ. // Архів Центру досліджень визвольного руху. — Ф.9. — Т.20. — Од.зб.1. — С. 5

¹⁹ Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 5.

²⁰ Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 6; Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 180. Частина захопленого майна дісталася воякам групи 'Дороша' (Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423. — Пакет № 2. — Блокнот ройового 'Шила'. — С. 2.). Один з них — В. Яремчук — помилково свідчив про захоплення товарного ешелону (Яремчук В. У лабетах долі... — С. 26.).

²¹ Німецький гарнізон був розбитий 12 серпня 1943 р. з'єднанням партизанських загонів під командування М. Наумова (Див. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. — К., 1985. — С. 327).

²² Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 5.

20 жовтня 1943 р. повстанські підрозділи захопили «фольксдойчерське» с. В'язовець Пулинського району, де знищили до 100 «німецьких зайд» і спалили 20 хат²³.

Окрім боїв з німцями командир групи 'Верещаки' проводив переговори про перехід до УПА з райцентру Ємільчино близько 3 тис. озброєних українських поліцаїв-східняків. На жаль переговори не мали позитивних наслідків²⁴.

Протягом рейду постійно відбувалися сутички і бої з радянськими партизанами. Останні побачили в повстанцях вагомого супротивника. У різних розвідувальних зведеннях повідомлялося про різночисельні (не менше 1200 ос.)²⁵ повстанські формування. У радіограмі Тернопільського партизанського з'єднання ім. М. Хрущова до Українського штабу партизанського руху в Москві йшлося про те, що 18 жовтня 1943 р. шосе Звягель—Коростень в напрямку Житомиру перетнуло аж 17000 націоналістів²⁶, що, очевидно, було великою помилкою.

Під час рейду окремі повстанські підрозділи захоплювали в полон різних партизанських командирів, що яскраво описав у мемуарах колишній командир сотні Максим Скорупський- 'Макс'²⁷. Один із не згаданих автором епізодів заслуговує на увагу. 15 жовтня 1943 р. стежа його сотні в с. Дмитрівка захопила озброєного помічника командира з розвідки партизанського загону ім. Щорса Ю. А. Трапезонова, що був на той момент п'яний. Від останнього було отримано докладні відомості про радянську партизансько-підпільну діяльність на Житомирщині. 25 жовтня 1943 р. ця інформація була занесена до протоколу, який підписали допитуючий 'Дорош' та свідок 'Марко'. Таким чином, можна припускати, що останні виконували у рейді розвідувальні та контррозвідувальні функції²⁸.

Загалом за час рейду втрати радянських партизанів обчислювалися повстанцями у понад сотню осіб вбитими і стільки ж полоненими. У партизанів було захоплено 77 гвинтівок, 4 півавто-

²³ Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 5.

²⁴ Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 173—183.

²⁵ Жилок В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 117—118.

²⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 101.

²⁷ Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 173—180.

²⁸ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 423. — Пакет № 2. — С. 5.

Заступник шефа ПШДД диверсійної групи 'Марко'. Фото 1943 р.

мати, 10 «фінок», 3 кулемети, 9 пістолетів і 8 гранат²⁹.

На завершальному етапі походу в районі Бараші—Смільчино зі складу рейдувочої групи було виділено сім окремих підрозділів³⁰, кожен в масштабах чоти (по 30–40 вояків)³¹, які мали завдання залишитися та закріпитися на Житомирщині. За сприятливого розвитку подій, ймовірно, вони мали стати основою майбутнього крайового формування УПА–Схід, як це сталося у випадку з групою «Кодак» та УПА–Південь. Однак ситуація на Житомирщині скоро стала несприятливою для повстанців: територією області поступово переходив радянсько-німецький фронт.

У вересні—жовтні 1943 р. війська Червоної армії вийшли на береги Дніпра і почали форсувати його в різних місцях. З—12 листопада війська 1-го Українського фронту проводили Київську наступальну операцію, внаслідок якої 6 листопада 1943 р. було зайнято столицю України. Прорив німецького фронту під Києвом та вихід на оперативний простір правобережжя Дніпра дав можливість радянським військам майже безперешкодно просунути на захід у житомирському напрямку.

Незадовго до приходу Червоної армії на Житомирщину нацисти почали спішно впроваджувати план евакуації. Потягами, вантажівками, легковими автомобілями та селянськими підводами вивозилося награбоване майно. На захід гналися великі табуни худоби. У тому ж напрямку рухалися колони з колишніми ні-

²⁹ Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 6.

³⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 153.

³¹ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 150.

мецькими прислужниками, серед яких значну кількість склали українські поліцаї та їхні родини. Окремо йшли колони етнічних німців — фольксдойчів.

Наприкінці жовтня 1943 р. у Житомирську область прибули повстанські підрозділи, що відокремилися від рейдувочого з'єднання групи «Тютюнник». Ймовірно, один з них діяв від 26 жовтня до 16 листопада 1943 р. у Барашівському і Пулинському (зараз Червоноармійський) районах. За цей час повстанці знищили 12 сексотів³² і спалили шість колгоспів у селах Симони, Непознаничі, Верби, Старий Майдан, Грузлівка, Білка, провели вісім боїв з радянськими партизанами у селах Симони (двічі), Клярин, Березівка, Киянка (двічі), Ганнопіль. Радянські партизани зі свого боку застосовували нещадний терор до всіх, хто чим-небудь допомагав повстанцям³³.

У той самий час інші відділи діяли в Баранівському, Звягельському, Ярунському районах Житомирської області і Берездівському районі Хмельницької області. Одному з них вдалося добути у радянських партизанів підводу з харчами. У с. Мухарові Берездівського району повстанці потрапили до партизанської засідки, прийняли бій і втратили одного вояка³⁴.

Вірогідно, ще один відділ діяв під керівництвом провідника Овруцького надрайону «Вершка»³⁵. Невдовзі, 21 листопада 1943 р. на сході Коростенського району, в районі с. Субине, повстанців виявили наступаючі підрозділи Червоної армії. Повстанці були змушені вступити в бій із значно переважаючим супротивником. Внаслідок цього 15 вояків, у тому числі провідник «Вершок»³⁶, загинули, п'ятеро потрапили в полон. За свідченням полонених, група була «направлена командуванням УПА з м. Корець, Рівненської області, в Чоповичський район Житомирської області для організації повстанського руху»³⁷.

³² Сексот — секретний співробітник (рос. сотрудник).

³³ Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 8.

³⁴ Там само.

³⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 937.

³⁶ Там само.

³⁷ Из докладной записки НК ГВ УССР Савченко НК ГВ СССР Меркулову. 1 марта 1944 г. № 341/С, г. Киев. — Центральный архив Федеральной Службы безопасности России (далее — ЦА ФСБ России). — Ф. 100. — Оп. 11. — Д. 7. — Л. 58. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://embrus.org.ua/ru/history_ounupa/view/905.

Крім того, на Житомирщині залишалась група повстанців під командуванням сотенного Володимира Кудрі-‘Романа’³⁸. На початку жовтня 1943 р. його сотня була направлена до Корецького надрайону (2/2)³⁹, а потім у складі рейдуючого з’єднання вирушила на Схід. У селі Симони Барашівського району група із 40 повстанців під командою ‘Романа’ відокремилася від рейдуючих підрозділів⁴⁰. 24 жовтня 1943 р. вона прибула до східних Чоповицького, Малинського та Потіївського районів і почала діяти. Однак розгортанню повноцінної повстанської діяльності завадив наступ у листопаді 1943 р. фронтових частин Червоної армії. Останні відразу розпочали вилучення харчових запасів у населення та проведення мобілізації всіх чоловіків призовного віку. Намагання повстанців поширювати літературу з національно-визвольними гаслами відразу викликало активні контрдії фронтових частин Червоної армії. Постійні облави, відсутність помешкань, харчових запасів та холоди змусили командира відділу ‘Романа’ прийняти 4 грудня 1943 р. рішення про повернення⁴¹. Орієнтовно 15—17 грудня частина групи у складі 9 вояків та командира прибула до Рівненської області в розташування загону ім. Богуна під командуванням ‘Яреми’⁴².

Значно драматичнішою виявилася історія іншого повстанського відділу, який залишився на Житомирщині, а саме — диверсійної групи «Схід». Відокремившись у селі Симони Барашівського району від основних сил УПА, підрозділ чисельністю коло 40 вояків, зведених у 4 рої, пішою ходою вирушив у південно-східному напрямку. Для орієнтування на незнайомій місцевості група мала 10 географічних карт та німецький атлас, а для роботи з населенням — пропагандистську літературу.

Під час рейду група охороняла прямуючих у тому ж напрямку командира ВО «Тютюнник» ‘Верещаку’ і двох місцевих зв’язкових Ніну Слюсаренко-‘Наталку’ та Марію Луцак-‘Катрусю’. Очевидно, ‘Верещака’ за старшинством виконував керівні функції. Протягом переходу повстанці захопили і розстріляли чотирьох німець-

³⁸ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А... — Арк. 77, 149.

³⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. — С. 636.

⁴⁰ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А... — Арк. 77

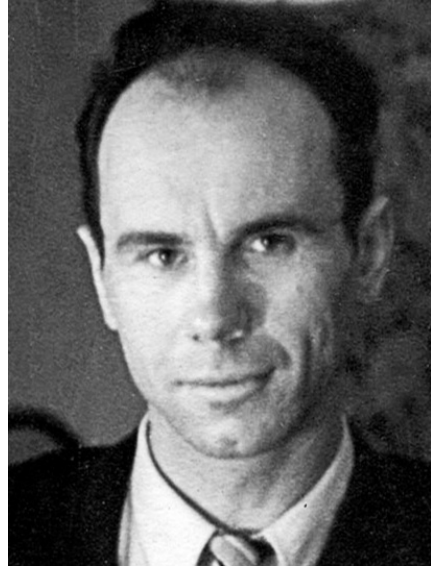
⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 650—652.

⁴² Про це ‘Ярема’ (Никон Семенюк) прозвітував 23 грудня 1943 р. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 306—307).

ких вояків. Зі складу групи двоє вояків дезертувало⁴³.

За ландшафтом південно-східна Житомирщина — рівнина, що перетинається річками та невеликими лісовими масивами. Як згадував повстанець з Полісся Василь Яремчук-‘Молот’, «тут на відкритому терені ... приходилося просуватися тільки під покровом ночі... Вийшли ми на степові простори. Тут я відчув чари степу. Така рівнина, «як стіл»»⁴⁴.

Переваги цього регіону, а особливо родючості землі та помірного клімату, високо оцінили нацистські окупанти. Ще у 1942 р. на основі 28 сіл Житомирського та північної частини

Повстанець Василь Яремчук - ‘Молот’

Бердичівського районів було створено окрему адміністративну одиницю для етнічних німців-поселенців — округу СС «Геґевальд» («заповідний ліс»). З цієї місцевості було виселено понад 10 тис. українців і завезено туди понад 10 тис. зібраних з Житомирщини та інших місцевостей фольксдойче. Округа мала стати втіленням нацистських проектів колонізації загарбаних територій та створення на них «расових» оборонних форпостів. Для реалізації останнього 2,5 тис. етнічних німців було призначено до лав поліції, а ще близько 1 тис. осіб навчалися у 4 школах самооборони⁴⁵.

Для українського визвольного руху особливий режим округи та наявність у ній збройних формувань робили активну діяльність майже неможливою. Однак український рух активно діяв поза межами Геґевальду — в Андрушівській та Бердичівській округах ОУН. Зокрема, в першій функціонували Андрушівський, Вчорай-

⁴³ ‘Беркут’ і ‘Повій’ з рою ‘Гори’.

⁴⁴ Яремчук В. У лабетах долі... — С. 26—27.

⁴⁵ Венді Лауер. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. — К.: Зовнішторгвидав України, 2010. — С. 203—211.

шанський, Попільнянський та Ружинський районні проводи ОУН, а в багатьох містечках та селах діяли нижчі ланки. У Бердичівській окрузі було два районних проводи (у самому місті та в районі), окремі підпільні ланки діяли у населених пунктах прилеглих Чуднівського та Козятинського районів.

Протягом весни—осені 1943 р. в округах були сформовані і активно діяли декілька повстанських груп. Деякі з них перетворилися у відділи УПА. Одним відділом командував колишній провідник Фастівського надрайону 'Незнаний', а після його загибелі 4 вересня 1943 р. командування перебрав Петро Пустовойтенко- 'Жук' (за іншими відомостями його прізвище Постовенський). Іншими групами повстанців командували Борис Гуменний- 'Палій' та 'Ярий'. Після об'єднання, яке відбулося у жовтні 1943 р. в лісі Чорні Лози на Бердичівщині, відділи 'Жука' (25 осіб), 'Палія' (ймовірно 30 осіб) та 'Ярого' (50 осіб) під загальним командуванням останнього вирушили на Рівненщину для продовження військового вишколу⁴⁶. Одна з повстанських груп, що діяла в Андрушівському і Вчорайшанському районах, з наближенням Червоної армії намагалася влитися у партизанські загони, керовані лейтенантом Ломаковським і воєнтехніком Раєвським, з тим щоб разом з ними перейти в Червону армію і проводити в ній підривну діяльність⁴⁷.

Діям українського визвольного руху на південно-східній Житомирщині мала посприяти новоприбула диверсійна група «Схід» під командуванням 'Дороша'. На сьогодні ми дещо знаємо про нього командира. Це Микола Михайлович Ткаченко, що народився 1923 р. на хуторі Великий Студенець Костопільського району Рівненської області. Закінчив 8 класів. З початком німецько-радянської війни переходив від вивозу на примусові роботи до Німеччини. У травні 1942 р. став членом ОУН, виконував функції зв'язкового та розвідника. Улітку 1942 р. увійшов до господарської референтури ОУН Костопільського району і займався заготівлею матеріалів та харчів для потреб організації. З початком 1943 р. керував транспортною групою, що забезпечувала діяльність ство-

⁴⁶ Архівно-слідча справа Конічек Б. К., Дзюбас А. С., Швець М. К. // Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі — Архів УСБ України в Житомирській обл.). — Спр. 4107 ФП. — Арк. 8, 33.

⁴⁷ Літопис УПА. Нова серія... — Т. 4. — С. 151.

рюваних ОУН збройних підрозділів⁴⁸. Зовнішньо 'Дорош' був невисокого зросту, коренастий, лице продовгувате, чоло вузьке, довге русе волосся зачісував назад, ходив «плавно». Носив цивільний костюм, кожух жовтого кольору та шапку-вуханку. Озброєний німецьким автоматом, пістолетом «Маузер» та гранатами.

Від березня 1943 р. 'Дорош' створював окремі відділи УПА. У ніч з 23 на 24 червня 1943 р. його відділ спільно з відділом Никона Семенюка-‘Яреми’ брав участь у вдалому нападі на потяг, в якому німці перевозили каральний підрозділ. Внаслідок цього було знищено майже 150 нацистів, здобуто велику кількість зброї та амуніції. У цьому бою 'Дорош' отримав два поранення в ногу, після чого довший час лікувався⁴⁹.

У серпні 1943 р. 'Дорош' керував акцією з роззброєння підрозділів УНРА Тараса Боровця-‘Бульби’⁵⁰. У жовтні 1943 р., під час рейду по Житомирщині з'єднання групи «Тютюнник» він, напевно, виконував функції керівника розвідки та контррозвідки. 'Дорош' також був членом провідів ОУН Житомирської області та ВО «Тютюнник». Прибувши на південь Житомирщини, 'Дорош' 28 жовтня 1943 р. став шефом Партизанського штабу диверсійних дій (ПШДД) групи УПА «Схід» та перебрав на себе командування над усіма з'єднаннями УПА у ВО «Схід»⁵¹.

Заступником командира групи був 'Марко'. Його біографія нам майже невідома. За свідченням Ніни Олейнікової (Ніни Слюсаренко), він походив з Галичини і за Польщі був в'язнем концтабору Береза Картузька⁵². Під час німецької окупації був референтом Служби безпеки обласного проводу та провідником міста Житомира⁵³. Орієнтовно у вересні 1943 р. перейшов до групи УПА «Тютюнник», де виконував розвідувальні та контррозвідувальні функції. Від 28 жовтня 1943 р. став заступником з партизанських дій шефа ПШДД групи УПА «Схід»⁵⁴. На вигляд мав 27-28 років, був

⁴⁸ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 47—50.

⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. — С. 30—31.

⁵⁰ Лебедь М. Там само. — С. 42.

⁵¹ Згідно з наказом № 1 від 30.10.1943 р. (Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423. — Пакет № 2)

⁵² Свідчення записані Максимом Олейніковим (архів О. Вовка).

⁵³ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 94.; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 938.

⁵⁴ Згідно з наказом № 1 від 30.10.1943 р. (Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423. — Пакет № 2).

низького зросту, худорлявий, брюнет. Носив жовтий кожух, сіру шапку-кубанку, був озброєний автоматом.

Про командирів роїв у групі відомо наступне.

Командир 1 рою⁵⁵ — ‘Шило’, можливо, народився 1912 р. в Галичині. Носив значок-відзнаку Українського Легіону полковника Романа Сушка, що є підставою вважати його учасником цього формування. Володів німецькою мовою, носив форму німецької жандармерії, старшинську шинелю і пілотку. Був озброєний радянською «десятизарядкою» (СВТ-40).

Командир 2 рою — ‘Шутко’ — мав приблизно 28 років.

Командир 3 рою — Василь Завадовський-‘Гора’. Як він сам свідчив, народився 1922 р. у с. Сушки Берестечківського району Волинської області⁵⁶. У 1940—1943 рр., ймовірно, служив у різних поліційно-охоронних формуваннях. Носив німецький мундир та кожух жовтого кольору. Був озброєний німецькою гвинтівкою.

Командир 4 рою⁵⁷ — Анатолій Андрійчук-‘Барбос’ (за іншими відомостями — Андрючик), 1924 р. народження, походив із с. Шепель Торчинського району Волинської області. Носив німецькі шинелю і пілотку, був озброєний німецькою гвинтівкою.

За медичну ділянку в групі відповідали закріплені за роями фельдшери і санітари: ‘Захар’ (Микола Вінчук), ‘Богун’ (Борис Стоян), ‘Молот’ (Василь Яремчук) та ‘Медик’ (Яків Сац). Фельдшери ‘Захар’ і ‘Богун’ пройшли у липні—вересні 1943 р. медичні курси при групі УПА «Заграва»⁵⁸, а санітар ‘Молот’ у вересні 1943 р. — санітарну школу при групі УПА «Тютюнник». Санітар ‘Медик’, ймовірно, здобув медичні навички у Луцькому вишкільному курені, а згодом виконував санітарні функції у сотні ‘Романа’.

За походженням більшість вояків групи була українцями з Рівненської і Волинської областей. Декілька осіб було з Галичини. Після арешту на допиті ройовий ‘Гора’ (Василь Завадовський)

⁵⁵ Така почерговість фігурує у блокноті ‘Шила’ (Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423. — Пакет № 2. — Блокнот ройового ‘Шила’. — С. 4).

⁵⁶ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423.

⁵⁷ Згідно з блокнотом ‘Шила’, ройовим був ‘Лис’ (Там само. — Арк. 423. — Пакет № 2. — Блокнот ройового ‘Шила’. — С. 4). Проте у протоколах допитів цей псевдонім не фігурує, а є псевдонім ‘Барбос’. Ймовірно, ‘Лис’ відійшов з командиром ‘Верещакою’ 28—30 жовтня 1943 р. на Захід, а його заступив ‘Барбос’.

⁵⁸ Там само. — Арк. 84—188.

назвався поляком⁵⁹. Ще один повстанець рою 'Шила' — 'Білий' — раніше служив у Червоній армії та перебував у німецькому полоні, звідки втік і долучився до УПА. За національністю він був росіянином, уродженцем Сибіру⁶⁰.

Очевидно, не тільки старші командири, а й декілька ройових та вояків групи були членами ОУН.

На озброєнні групи було чотири радянських кулемети Дегтярьова (ДП-27). Всі повстанці мали радянські, німецькі та угорські гвинтівки (системи Мосіна, СВТ-40), карабіни («98», системи Маузера, М-43) і автомати (ППШ-41, МП-40). У багатьох були німецькі і радянські пістолети (Р-38 системи Вальтера, системи Маузера, «ТТ»), револьвери (системи Нагана) та гранати.

25 жовтня 1943 р. група прибула до одного з місць постійної дислокації — у село Никонівка Бердичівського району. На північ через ліс Чорні Лози було розташоване село Старий Солотвин із округи «Гегевальд». У Никонівці під керівництвом Олексія Басюка-«Беркута» таємно діяла одна з найбільших в районі станичних організацій ОУН, яка складалася з трьох ланок та мала 15 членів⁶¹.

Потреба в конспірації та особливості місцевості (відсутність великих лісів) не дозволяли повстанцям діяти однією групою. Враховуючи ці обставини, командування вирішило відмовитися від попереднього плану та розділити групу на окремі рої з індивідуальними завданнями.

Після перепочинку група рушила до сусіднього Андрушівського району, а в Никонівці залишився рій 'Шила' (10 вояків)⁶²

Значок-відзнака ройового 'Шила'

⁵⁹ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 12.

⁶⁰ Там само. — Арк. 30.

⁶¹ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 95.

⁶² 'Шило', 'Скутий', 'Чорний', 'Білий', 'Захар', 'Вихор', 'Ярема', 'Довбня', 'Перепелиця', 'Лопух'.

Зв'язкова Ніна Слісаренко - 'Наталка'.
Фото 1942 р.

із завданням закріпитися на місці та проводити пропагандистську діяльність на Бердичівщині. Тоді ж, після знайомства зі станичним 'Беркутом', вирушила з «поштою» на Захід зв'язкова 'Наталка'.

26 жовтня 1943 р. група прибула до села Зарубинці Андрушівського району. На той час у селі таємно базувалися станична, підрайонна та районна (провідник Антон Камзол-'Верба'-'Вербовий') організації ОУН.

З приходом повстанців до села Зарубинці туди також прибули керівники визвольного руху області. Серед них були шеф політичного штабу ВО «Тютюнник», обласний провідник Василь Куліш-'Орлюк'⁶³,

заступник обласного провідника, військовий референт Микола Микулин-'Зенон' (за іншими відомостями — Іван Савчук) та провідник Житомирської округи Микола Мусій-'Муха'. Ймовірно, там був присутнім провідник Андрушівської округи 'Ганджа'.

28—29 жовтня 1943 р. у селі відбулися наради керівників ВО «Тютюнник». Очевидно, на них були озвучені директиви керівництва визвольного руху на ПЗУЗ та певні вказівки і настанови⁶⁴. Також були узгоджені організаційні питання щодо розстановки кадрів і реорганізації підпільно-повстанських структур з метою їх пристосування до роботи в нових умовах підрадянської дійсності. Відомостей про рішення цих нарад не виявлено. Можна припускати, що наслідком нарад стало створення на Житомирщині в межах ВО «Тютюнник» воєнної округи «Схід». Підтвердженням цього є вида-

⁶³ Він також був референтом юнацтва ОУН на ПЗУЗ.

⁶⁴ За свідченням М. Ткаченка-'Дороша', вказівки щодо військової діяльності він отримав перед відходом від ШВШ групи 'Очеретенка' (Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 52).

ні пізніше ПШДД групи «Схід» директивні документи та пропагандистські матеріали.

За свідченням окружного провідника 'Мухи', одна з настанов керівництва визвольного руху на ПЗУЗ формулювалася так: кадри ОУН мають піти у підпілля і продовжувати націоналістичну діяльність з метою підготування на кінець війни повстання, для захоплення влади в Україні. Провідники 'Верещака' та 'Орлюк' запропонували йому залишитися в запіллі Червоної армії для керування Житомирською та Бердичівською округами. 'Муха' на це погодився і отримав доручення щодо постачання харчів, медикаментів, паперу і друкарського обладнання для повстанських відділів та харчів для членів організації у Житомирі⁶⁵.

Після нарад частина керівників залишила Зарубинці. Командир 'Верещака', ймовірно, у супроводі ройового 'Лиса', зв'язковою 'Катрусі' та декількох вояків, відбув до Рівненської області⁶⁶. Провідник 'Муха' вирушив до Житомира, а заступник обласного провідника 'Зенон' у супроводі рою 'Шутка' (10 вояків)⁶⁷ — до сусіднього Попільнянського району.

У Зарубинцях залишилися 'Дорош', 'Марко', 'Орлюк' та повстанські рої 'Барбоса' і 'Гори' (орієнтовно 18 вояків). Почалася організація повстанського життя. В межах оселі, розташованої на західній околиці села, рій 'Барбоса' взявся за спорудження підземних криївок для переховування вояків, зберігання харчів і

Обласний провідник Василь Куліш - 'Орлюк'. Фото 1930-х рр.

⁶⁵ Архівна кримінальна справа Мусія Миколи Миколайовича... — Арк. 141, 155.

⁶⁶ За іншими відомостями, 'Верещака' виїхав разом із зв'язковою 'Наталкою' попутною машиною.

⁶⁷ 'Шутко', 'Рябий', 'Богдан', 'Юдина', 'Серп', 'Соловей', 'Молот', 'Коноренко'...

амуніції⁶⁸. Керівники розпочали створення повстанського штабу, налагодження роботи підпільних зв'язків, а головне, розгортання повстансько-диверсійної діяльності на Житомирщині. З цією метою були підготовлені та видруковані за підписом 'Дороша' «Директивні вказівки по організації диверсійних груп»⁶⁹.

Окремим напрямком роботи стало виготовлення пропагандистських листівок, які передруковувалися членами штабу на друкарській машинці. Актуальні тематичні матеріали, очевидно, писалися на місці. Частина видань у подальшому була вилучена службовцями Смерш (листівки, зокрема, таджицькою мовою, а також листівки за підписом «Козаченка М. Г.» та «Боротьба за хліб — боротьба за владу»)⁷⁰. За свідченням одного з місцевих учасників визвольного руху, в с. Зарубинцях, окрім друкарської машинки, був закопаний стеклогграф, а в сусідньому селі Тарасівка — 16 пудів «оунівської» літератури⁷¹. Очевидно, все закопане перед тим було перевезене з Вінниці до Попільні⁷² для продовження пропагандистської діяльності в регіоні⁷³.

Повстанці залишеного у Никонівці рою 'Шила' також розпочали будувати дві підземні криївки⁷⁴. Для здобуття зброї і транспорт 'Шило' і 'Ярема' роззброїли двох німецьких солдатів і забрали зброю у них коней⁷⁵. У ході боротьби з противниками українського визвольного руху у сусідніх Малих Мошківцях було розстріляно двох радянських активістів⁷⁶.

⁶⁸ Головним майстром був Яків Сац- 'Медик'.

⁶⁹ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 7.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Архівна слідча справа Конічек Б. К.... — Арк. 10.

Можливо, якое друкарське приладдя передав до підпілля працівник редакції бердичівської окружної газети «Нова доба» Є. Ярмолюк (Див. Жилук В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 110).

⁷² Про перевезення друкарні, що, ймовірно, належала Київському обласному проводу ОУН(б), з Вінниці розповів зв'язковий М. Климчук- 'Хмара' (Див.: Гурин В. Й., Завальнюк К. В., Петренко О. С., Стецюк Т. В. Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40—50-х років ХХ ст. мовою документів та досліджень. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. — С. 127).

⁷³ Можливо, саме це обладнання було використане в 1950—1951 рр. Житомирським окружним проводом ОУН. (Див. Стасюк О. Підпільні друкарні ОУН (1941—1953 рр.) — Львів, 2011. — С. 51, 202, 244).

⁷⁴ Одна з криївок знаходилася у господарстві Олексія Басюка.

⁷⁵ Архівна кримінальна справа Басюка Олексія Даниловича та ін. // Архів УСБ України в Житомирській обл. — Спр. 7613 оф. — Т. 1. — Арк. 83.

⁷⁶ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 208.

Тим часом драматично розвивалися події для рою 'Шутка' і провідника 'Зенон' у Попільнянському районі. 29 жовтня 1943 р. вони прибули до с. **Кілівка (Миролюбівка)** та приступили до агітації. Це село мало свої патріотичні традиції, у ньому «базувалися» станична, підрайонна та районна (провідник Микола Держирук- 'Сокіл') організації ОУН. Місцеве населення позитивно сприйняло пропонувані повстанцями націоналістичні видання. Проте на третій день через донесення сексота до села прибув німецький підрозділ із завданням ліквідувати повстанців. Останні дали збройну відсіч, однак були розсіяні переважаючими силами. У нерівному бою загинули троє повстанців, а провідник 'Зенон', поранений у живіт, дострілювався. Ворог втратив двох вояків вбитими і кількох пораненими. У селі згоріло дві хати та загинула одна місцева жінка. Після бою тільки четверо повстанців з ройовим 'Шутком' повернулися до села Зарубинці. Там вони зв'язалися з штабом диверсійної групи та отримали недовгий перепочинок⁷⁷.

30 жовтня 1943 р. на місці постою групи у Зарубинцях відбувся військовий збір за участі роїв 'Барбоса' і 'Гори'. На ньому командир 'Дорош' оголосив, що за наказом командування УПА відділу доручено виконувати спеціальне завдання на території Житомирської області. 'Дорош' повідомив, що в області діє організація націоналістів, яка буде підтримувати групу. Раніше провідником ОУН в області був 'Бульба', тепер його заступив друг 'Орлюк', який також буде виконувати функції політичного виховника групи⁷⁸. При цьому 'Дорош' вказав на чоловіка поруч. Далі він повідомив, що є шефом ПШДД і буде керувати всіма повстанськими групами у Житомирській області, а його заступником призначається 'Марко'. Сам штаб буде базуватися у Зарубинцях. Далі командир виголосив промову, в якій зазначив, що сили Радянського Союзу та Німеччини до кінця війни ослабнуть. До того часу повстанці мають підготувати повстання, метою якого є захоплення влади в Україні. Для цього групі доручається проводити серед українського населення антинімецьку і антирадянську пропаганду, вести боротьбу з радянськими партизанами, створювати повстанські загони, організувати таємні склади зброї та харчів. Група має також вести

⁷⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 1005.

⁷⁸ Очевидно, провідник 'Орлюк' виконував у ПШДД політично-пропагандистські функції.

терористичну діяльність щодо радянських установ, працівників НКВД та командного складу Червоної армії. З рядовим складом армії, зокрема, українцями та «нацменами», слід заводити стосунки та проводити національно-патріотичну пропаганду⁷⁹.

Після промови командир 'Дорош' зачитав виданий наказ ч. 1 (див. додаток 1), у якому зазначалося, що 28 жовтня 1943 р. він прийняв командування всіма партизанськими з'єднаннями УПА у ВО «Схід», а своїм «заступником у партизанських діях» призначив 'Марка'. У наказі також окреслювалися головні напрямки та форми діяльності повстанців: повномірна партизанська тактика (рух, неочікуваність, невловимість, диверсія); підготування до створення всіх видів військ в УПА; закріплення на території; будівництво сховищ, господарських і військових баз. Щодо Гестапо, НКВД, їх сексотів і різних партійних функціонерів вимагалось вживання «сильних терористичних акцій»⁸⁰.

На початку листопада 1943 р. командир 'Дорош' розділив рій 'Барбоса' на два менші рої по 6 повстанців. Перший рій⁸¹ під командою 'Барбоса' лишився у Зарубинцях. Другий рій⁸² під командою 'Медового'⁸³ був направлений до села Великі Мошківці Андрушівського району. В цьому селі на той час діяла ланка ОУН під керівництвом Сергія Кукси-'Щуки'⁸⁴. Під хлівом господаря Йосипа повстанці збудували криївку для переховування та зберігання різних припасів⁸⁵. У Великих Мошківцях та у навколишніх селах вояки рою поширювали листівки, шляхом нападів на державні магазини здобували продовольство, а також ліквідували «німецьких агентів і зрадників». За свідченням очевидця, заступник ройового 'Василь' «часто бив старост населених пунктів, де на них скаржилося населення»⁸⁶.

Рій 'Гори' з 8 вояків⁸⁷ отримав наказ вирушити із Зарубинців до сусіднього Вчорайшанського району. Перед відправленням ко-

⁷⁹ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 151—152.

⁸⁰ Там само. — Арк. 423. — Пакет № 2.

⁸¹ 'Барбос', 'Куц' ('Куц'), 'Скиба', 'Левко', 'Ковалець', 'Батько'.

⁸² 'Медовий', 'Василь', 'Варнава', 'Ромко', 'Богун', 'Медик'.

⁸³ Мав 28-30 років, носив куфайку і шапку-кубанку.

⁸⁴ Сергіїчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина... — С. 781.

⁸⁵ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 152.

⁸⁶ Там само. — Арк. 219.

⁸⁷ 'Гора', 'Комар', 'Перелий', 'Вишня' ('Генерал'), 'Дуб', 'Сава', 'Забіяка', 'Бурлака'.

мандир 'Дорош' видав командирі рою коло 1 тис. листівок для поширення серед населення. У супроводі місцевого зв'язкового Петра рій прибув до села Макарівка Вчорайшанського району, в якому діяла ланка ОУН, що налічувала до 25 членів⁸⁸. У селі повстанці відразу розпочали агітацію та пошук людей, у обійстях яких можна було б збудувати криївки. Проте селяни не давали на це згоди, боячись каральних акцій з боку новоприбулих німецьких фронтових частин. Тому рій у супроводі місцевого члена ОУН Юстина перебрался до села Верхівня. Там повстанці зупинилися у Семена Гетьмана — колишнього петлюрівця, провідника місцевої організації ОУН, яка нараховувала до 19 членів⁸⁹. У його обійсті повстанці планували влаштувати підземні криївки для переховування та зберігання харчів. Разом з Семеном Гетьманом повстанці взяли участь у ліквідації членів радянської підпільної мережі, спаливши при цьому хату комуніста. Невдовзі до села прибула німецька поліційна частина, і рій змушений був повернутися до Макарівки. Під час одного з нічних переходів від рою відстали два повстанці ('Дуб' і 'Сава'), які біля села Котельня Андрушівського району потрапили в полон до німців.

Загалом рій 'Гори' перебував у Вчорайшанському районі близько трьох тижнів, після чого зв'язківець Петро передав наказ прибути до Зарубинців.

7 листопада 1943 р. вціліла частина рою 'Шутка' (5 вояків)⁹⁰ за наказом командування знову вирушила із Зарубинців до Кілівки із завданням викопати в господарствах прихильників визвольного руху криївки та замагазинувати в них харчі на зиму. Це завдання не було виконане, оскільки на територію південної Житомирщини швидко прийшов радянсько-німецький фронт. Тому повстанці змушені були знову повернутися до Зарубинців⁹¹.

10—11 листопада 1943 р. війська Червоної армії зайняли найдаліший у південно-західному напрямку від Києва рубіж, що проходив по лінії райцентр Попільня — Житомир. Подальший наступ радянських військ був неможливим через відсутність резервів, про що знало німецьке командування. 13 листопада 1943 р.

⁸⁸ Сергійчук В. *Український здви́г: Наддніпрянина...* — С. 783.

⁸⁹ Там само. — С. 782.

⁹⁰ 'Шутко', 'Соловей', 'Молот', 'Коноренко'...

⁹¹ Літопис УПА. *Нова серія.* — Т. 8. — С. 1005.

розпочався контрнаступ Вермахту на Київ. Рух німецьких військ відбувався у двох напрямках: від райцентру Попільня на містечко Брусилів та з району південніше Житомира на місто Радомишль. 17 і 18 листопада 1943 р. німецькі війська зайняли Попільню та Житомир. На вістрях німецького наступу опинилися підрозділи 60-ї радянської армії, які під натиском останніх німецьких резервів почали повільно відступати. Не приніс успіху радянській стороні поспішно зорганізований контрнаступ силами 3-ї танкової армії, яка зазнала значних втрат. Важкі оборонні бої та відступ радянських військ тривали до 30 листопада, коли фронт стабілізувався на межі Житомирської та Київської областей.

З огляду на близькість лінії фронту 15 листопада 1943 р. командиром 'Дорошем' для діючих на Житомирщині повстанських підрозділів було видано наказ ч. 2 (див. додаток 2). У ньому йшлося про магазинування залишеної гітлерівцями зброї та наголошувалося на необхідності залучення до цієї справи місцевих жителів. Для роз'яснення населенню цієї роботи шеф штабу постановив поширити спеціально виготовлені з цього приводу листівки⁹². Повстанцям також належало виявляти і зберігати друкарське обладнання та військове спорядження, зокрема, телефони, радіоприймачі і передавальні пристрої, кабелі, запчастини, пальне тощо. Ліки та медичні інструменти, здобуті у ворожих військових санчастинах, 'Дорош' наказував передавати Червоному хресту УПА. У наказі говорилося також про залучення до лав повстанців тих бійців з батальйонів національних меншин та з української поліції, які після відступу Вермахту бажали би приєднатися до «визвольної боротьби гноблених народів за вільні національні держави». Таких осіб шеф штабу розпорядився направляти до команд УПА⁹³.

15 листопада 1943 р. з метою залучення до УПА поліцаїв, щуцманів та людей, евакуйованих зі Східної України, штаб групи «Схід» видав листівку. У ній вміщено заклик не виїжджати до Німеччини, а брати «приклад з поліцаїв Західних Українських Земель, які повністю перейшли до УПА». У листівці пропонувалося боротися «проти німецького терору і терору большевицьких банд, а пізніше, коли перейде фронт... проти червоної Москви». Рідним тих,

⁹² Назву і текст не виявлено.

⁹³ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423. — Пакет № 2.

хто зголосився до повстанських лав, гарантувалася опіка запліля УПА⁹⁴.

У середині листопада 1943 р. повстанці рою 'Барбоса' разом із залишками рою 'Шутка' діяли у Зарубинцях: скрито обладнували криївки та підземні склади, в яких магазинувалося все необхідне для подальшої повстанської діяльності, вели пропаганду серед населення та ліквідували сексотів.

У листопаді 1943 р. до штабу у Зарубинцях прибула зв'язкова Ганна Вознюк-'Оксана'. Колишня комсомолка з Чуднівського району Житомирської області, не бажаючи їхати на примусову працю до Німеччини, у жовтні 1943 р. перейшла до націоналістичного підпілля і стала зв'язковою. Вона забезпечувала зв'язок між ППШДД (с. Зарубинці), Житомирською (м. Житомир) і Пулинською (с. Стрибіж) округами ОУН та діючими в них підрозділами УПА, а також з роями групи 'Дороша' та структурами визвольного руху на південній Житомирщині (с. Никонівка, Великі Мошківці, Журбинці та ін.).

З Рівненщини від керівництва ВО «Тютюнник» до штабу прибували також інші зв'язкові, які інформували членів ППШДД ВО «Схід» про рішення керівництва визвольного руху і загальні військово-політичні події. Через них члени ППШДД могли узгоджувати свої дії зі штабом ВО «Тютюнник».

У тому ж місяці до відділу 'Дороша' долучився уродженець Харківщини Степан Масляк-'Максим'. У 1941—1943 рр. він працював вантажником у річковому порту в Києві. У листопаді 1943 р., на станції Фастів, в ешелоні, який віз українців на роботу до Німеччини, він познайомився з місцевим учасником визвольного

Повстанець Степан Масляк -
'Максим'. Фото 1941 р.

⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 652—653.

руху Петром. Той розповів Степанові про «бандерівських партизанів, які борються проти німців за Самостійну Україну» і умовив не їхати до Німеччини, а йти в УПА. Не доїжджаючи до Житомира, вони разом втекли з ешелону та прибули у село Зарубинці⁹⁵.

В останній декаді листопада 1943 р. до Зарубинців повернувся рій 'Тори', який виконував завдання у Вчорайшанському районі, Після цього на Вчорайшанщину та Попільнянщину було направлено рій 'Барбоса'. Рій 'Тори' отримав нове завдання. Через село Никонівку, де залишено вояків 'Бурлаку' і 'Заб'яку' та долучено «майстра з будівництва криївок» 'Медика', рій у складі 5 вояків⁹⁶ й у супроводі зв'язкового Івана вирушив на південь, до села Білоп'ілля Козятинського району Вінницької області.

Повстанці зупинилися на північній околиці Білоп'ілля у місцевого мешканця Шарого. За його дозволом у господарстві було збудовано криївку. Під впливом ройового 'Тори' Шарий вступив до ОУН, взявши псевдонім 'Шолом'. До повстанської діяльності було залучено ще двох місцевих селян (псевдоніми 'Левко' і 'Криця').

На початку грудня 1943 р. командир 'Дорош' через зв'язкову 'Оксану' передав по роях наказ заготовляти більшу кількість харчів, оскільки очікувалося прибуття із Західної України двох відділів УПА⁹⁷. Рій 'Тори' вилучив у місцевому магазині чотири пуди солі та інші товари, а з колгоспного господарства забрав одного бика. М'ясо бика та інші харчі було заховано у криївці.

На особисте доручення командира 'Дороша' рій мав ліквідувати старосту сусіднього села Панасівка за діяльність проти українського визвольного руху, однак повстанці не змогли його знайти.

У кінці листопада 1943 р. **виповнився місяць з моменту прибуття диверсійної групи «Схід» на південно-східну Житомирщину.** За цей час, незважаючи на несприятливі прифронтові умови, група активно діяла в Андрушівському (рої 'Медового' і 'Шутка'), Бердичівському (рій 'Шила'), Вчорайшанському і Попільнянському (рій 'Барбоса') районах Житомирщини та Козятинському (рій 'Тори') районі Вінниччини. Повстанці спиралися на мережу ОУН

⁹⁵ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 302, 439.

⁹⁶ 'Гора', 'Комар', 'Медик', 'Вишня' ('Генерал'), 'Перелій'.

⁹⁷ Очевидно, це мали бути колишні місцеві відділи 'Жука' і 'Ярого'. Останній з таким завданням вирушив у похід у березні 1944 р. (Архівна слідча справа Конічек Б. К. ... — Арк. 9).

та місцеве населення, надаючи їм зі свого боку посильну допомогу та збройний захист. Було зібрано та замагазиновано певні запаси харчів та військового спорядження. Зокрема, у Зарубинцях було заховано бочку меду на 10 пудів, 9 овечих туш, декілька пудів муки та інших харчів, 5 тис. набоїв та бочку пального⁹⁸. Провідник Житомирської округи 'Муха' передав для потреб групи 50 м полотна, 50 бинтів, 40 кг паперу та друкарську машинку⁹⁹.

Розгорнув свою роботу на Житомирщині Партизанський штаб диверсійних дій. Його присутність у регіоні сприяла безпосередньому вирішенню на місці нагальних військово-тактичних та організаційно-господарських питань. Штабом було ініційовано та запроваджено директиви з організації диверсійних груп, збір (за участю населення) військового, медичного, радіотехнічного та ін. спорядження і приладдя. У штабі акумулювалася розвідувальна інформація про військово-адміністративну та суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Обмін цією інформацією з командуванням ВО «Тютюнник» давав можливість останньому приймати узгоджені оперативні рішення щодо діяльності повстанських формувань.

У кінці листопада 1943 р. рій 'Шила' за ініціативою членів ОУН¹⁰⁰ взяв участь у нападі на німців, які дислокувалися у сусідньому селі Кукільня. Проте німецький підрозділ був напготові і напад не дав результатів.

Активізація діяльності повстанців в Андрушівському та Бердичівському районах була помічена військовою розвідкою Абвер¹⁰¹. Німці розпочали проводити облави по селах. 4 грудня 1943 р. у Зарубинцях їм вдалося полонити ройового 'Шутка'. Вояки рою уникнули полону під виглядом селянських синів. Після цього командир 'Дорош' відрядив декількох з них до діючої у Вчорайшанському та Попільнянському районах боївки 'Барбоса'¹⁰². У той самий час у

⁹⁸ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 152.

⁹⁹ Архівна кримінальна справа Мусія Миколи Миколайовича... — Арк. 141.

¹⁰⁰ Олексій Басюк, Іван Гуц, Петро і Григорій Вороники та ін. (Архівна кримінальна справа Басюка Олексія Даниловича та ін. — Архів УСБ України в Житомирській обл. — Спр. 7613 оф. — Т. 3. — Арк. 189). Мали на озброєнні 4-6 гвинтівок, 6-8 револьверів і гранати (Архівна кримінальна справа Мусія Миколи Миколайовича... — Арк. 10).

¹⁰¹ У жовтні 1943 р. про німецькі плани акцій проти націоналістів у Андрушівці та Зарубинцях передавав провідник Житомирської округи 'Муха' (Архівна кримінальна справа Мусія Миколи Миколайовича... — Арк. 93).

¹⁰² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 1005.

Никонівці була заарештована частина членів станиці та зв'язкові 'Валя' і 'Ліда'¹⁰³. Ймовірно, тоді ж у сутичці з німцями загинув хтось із повстанців¹⁰⁴.

13 грудня 1943 р. «з метою збереження кадрів ОУН» за наказом командира 'Марка' вояки роїв 'Шила' і 'Медового' та оунівці з Никонівки (разом 15 осіб) в районі села Солотвин організували засідку, щоб напасти на машини, що перевозили заарештованих¹⁰⁵. На жаль, ця акція зірвалася. Один із повстанців — Петро Чучкевич-'Бурлака' злякався та застрелив іншого вояка — 'Забіяку', таким чином, ймовірно, розконспірувавши засідку. Пізніше 'Бурлаку' за паніку та вбивство було засуджено до розстрілу.

У другій декаді грудня 1943 р. командир 'Дорош' через зв'язкову 'Оксану' зібрав у с. Никонівка рої 'Шила', 'Медового' та 'Гори'. 20 грудня 1943 р. їм було оголошено наказ ч. 3 (див. додаток 3), у якому йшлося про покарання — розстріл повстанця 'Бурлаки', підготовку роїв до рейду та про дату виходу. Окремо визначалися обов'язки: командир 'Марку' — керування розвідкою та заміщення командира 'Дороша', провіднику 'Орлюку' — керування політично-пропагандистською роботою, фельдшеру 'Захару' — медична опіка та керівництво фельдшерами і санітарами у роях. Наголошувалося на тому, що у зайнятому ворожими військами регіоні повстанці мають бути у постійній бойовій готовності. У рейді вони мали «показати зрілість УПА перед народом і своєю бойовою роботою піднести затурканий терен»¹⁰⁶.

У рейд вийшла група з 21 вояка та зв'язкової і розвідниці 'Оксани'. На місцях базування з різними завданнями було залишено декілька (приблизно 3-6) повстанців. Рейдуючі рухалися на мобілізованих у населення підводах або пішки. Про напрям руху знали тільки командири. У селах Чехи (Дубівка) Бердичівського району та Позасівка¹⁰⁷ було проведено мітинги, на яких виступа-

¹⁰³ Архівна кримінальна справа Слюсаренко Ніни Петрівни // Архів УСБ України в Житомирській обл. — Спр. 30121 п. — Арк. 82.; Архівна кримінальна справа Басюка Олексія Даниловича та ін. // Архів УСБ України в Житомирській обл. — Спр. 7613 оф. — Т. 3. — Арк. 189.

¹⁰⁴ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 436.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само. — Арк. 423. — Пакет № 2.

¹⁰⁷ Ймовірно, с. Панасівка Козятинського району.

ли командири і поширювалися листівки. На постоях у селах вояки агітували «за Самостійну Україну», співали повстанських пісень.

У районі Козятини рейдуєча група зустріла німецький підрозділ, однак бою не прийняла і відступила на схід. 25 грудня 1943 р. від місцевого населення було отримано відомості про діяльність загону червоних партизанів. Командир 'Дорош' наказав їх захопити. З цією метою 27 грудня 1943 р. у с. **Мала Чернявка Вчорайшанського району** були виставлені секретри-засідки. Повстанцям вдалося полонити п'ятьох партизанів, серед яких був заступник командира загону, а також поліцай-українець, що втік з німецької служби у Козятині. Після допитів 27—28 грудня 1943 р. **троєх партизанів** було ліквідовано, а двох відпущено¹⁰⁸. Колишній поліцай Петро Поліш після співбесіди з 'Дорошем' під псевдонімом 'Варениця' долучився до повстанців.

Найдальшою точкою від місця базування, яку досягла рейдуєча група УПА, було с. Талалаївка Погребищенського району Вінницької області.

24 грудня 1943 р., після перегрупування військ, розпочався наступ на Правобережній Україні чотирьох українських та 2-го Білоруського фронтів Червоної армії. На території Житомирщини війська 1-го Українського фронту проводили Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію. Основний удар силами чотирьох армій було завдано з плацдарму в районі містечок Брусилова та Радомишля. Радянським військам протистояли дві танкові армії Вермахту у складі 28 дивізій¹⁰⁹. Основну масу військ Червоної армії, які займали села південної Житомирщини та вели наступ на окуповане німцями місто Бердичів, становили підрозділи щойно перекинutoї з Кубані 18-ї армії (командир ген.-полк. К. Леселідзе, начальник політичного відділу полк. Л. Брежнев). 26 і 27 грудня 1943 р. були звільнені від німців районні центри Андрушівка, Попільня та Вчорайше.

¹⁰⁸ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 153—154.

¹⁰⁹ А. Кобзар. Особливості застосування танкових військ в наступальних операціях Червоної армії на Волині та Поліссі (третьа декада грудня 1943 р. — середина квітня 1944 р.) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Науковий збірник. Вип. 30. Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24—25 березня 2009 р., м. Луцьк.* — Луцьк, 2009. — С. 264.

Коли командир 'Дорош' дізнався про захоплення Червоною армією території Бердичівського району, він прийняв рішення про перехід групи в її запілля, до місць попереднього базування. Повстанці на підводах вирушили на північ. У ніч з 31 грудня 1943 р. на 1 січня 1944 р., не дійшовши до Никонівки декількох кілометрів, група прибула у с. Половецьке Бердичівського району. На під'їзді до села повстанцями було роззброєно та ліквідовано двох німецьких вояків з підрозділу, який розташовувався в одному кінці села. Повстанці заховалися трьома групами у селянських господарствах в іншому кінці.

У складі першого ешелону військ 18-ї радянської армії, які зі сходу наступали на місто Бердичів, була 24-а стрілецька дивізія. У ході наступу 1 січня 1944 р. 7-им полком дивізії було зайняте с. Половецьке, де на той час зупинилася та ночувала група 'Дороша'. Повстанці розраховували на те, що частини Червоної армії швидко пройдуть село, і вони опиняться у радянському запіллі. Однак підрозділи 7-го полку зупинитися в Половецькому на постій. На горищі однієї з хат випадково було виявлено п'ять повстанців¹¹⁰, серед них — провідник ОУН Житомирщини 'Орлюк' та ройовий 'Тора'. 'Орлюк' запропонував іншим повстанцям видати себе за радянських партизанів. Однак невдовзі повстанців було викрито та заарештовано Смершем.

Під час повторного обшуку у тому ж господарстві було виявлено присутність повстанських командирів 'Дороша', 'Марка' та 'Медового'. Останні виявили впертий збройний спротив та, вбивши червоноармійця-автоматника, спробували вирватися з оточення. Згідно зі звітом оперуповноваженого Смерш 24-ї стрілецької дивізії, один з командирів відстрілювався із «Нагана» і вигукував: «Все одно живим мене не візьмете»¹¹¹. З трьох оточених прорватися вдалося тільки 'Дорошу'.

Друга частина повстанців на чолі з ройовим 'Шилом', яка переходила у іншому місці села, ймовірно, також була виявлена та за-

¹¹⁰ 'Орлюк', 'Тора', 'Ромко', 'Варнава', 'Медик'.

¹¹¹ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 9. За свідченням Н. Олейнікової (Н. Слюсаренко) це був заступник шефа ПШДД 'Марко' (свідчення записані М. Олейніковим // Архів О. Вовка.

¹¹² Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 192. Імовірні псевдоніми загиблих: 'Шило', 'Білий', 'Захар', 'Вихор', 'Лопух', 'Комар', 'Перелій', 'Вишня' ('Генерал').

гинула при спробі арешту. Про це свідчить блокнот і значок ройового 'Шила', захоплені радянськими контррозвідниками. Заарештований вояк Б. Стоян-'Богун' свідчив про те, що 8 повстанців згоріло¹¹².

2 січня 1944 р. після проведення розвідки у сусідніх селах повернулася до Половецького повстанська зв'язкова 'Оксана'. На місці колишнього постю повстанців, де було виставлено на огляд трупи командирів 'Марка' і 'Медового', вона була затримана оперуповноваженим Смерш.

Того ж дня розпочалися допити заарештованих повстанців. Провідник Житомирської області Василь Куліш-'Орлюк', який при затриманні назвався червоним партизаном «Миколою Пахомовичем Орлюком», зрозумів, що повстанців викрито, а поінформованість є його ворогом. За довідкою слідчого Смерш, 'Орлюк' «при спробі до втечі з допиту, вбитий»¹¹³.

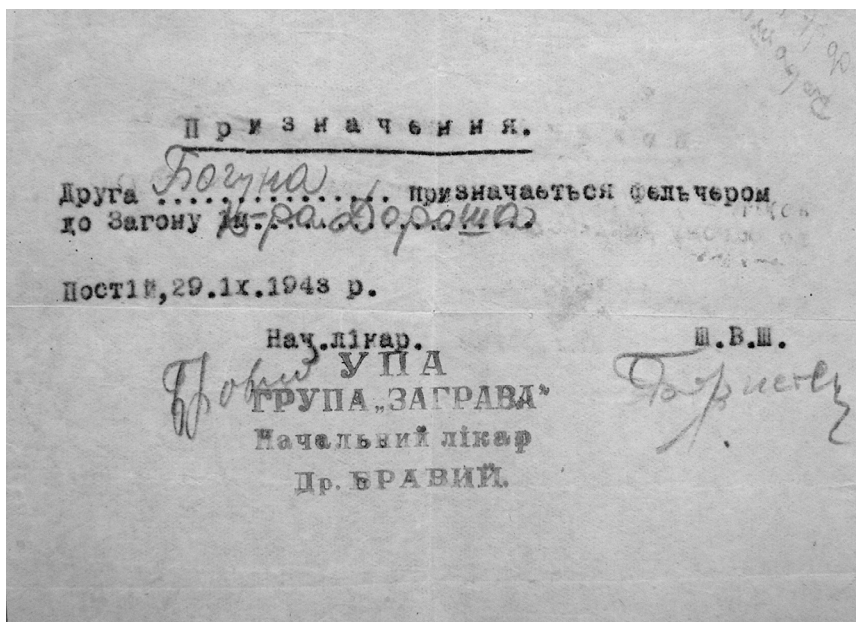
Третя частина групи 'Дороша', що нараховувала шість вояків¹¹⁴ і теж переховувалася у Половецькому, одразу не була виявлена червоноармійцями. Ввечері 2 січня 1943 р., дізнавшись від місцевого населення про долю товаришів, група організовано почала виходити із села з метою перейти до недалеких Журбинців. Однак повстанців помітив червоноармійський патруль. Воякам довелося відкрити кулеметно-рушничний вогонь. Двох повстанців — Бориса Стояна-'Богуна' і Петра Поліша-'Вареницю' — було заарештовано, а іншим чотирьом вдалося втекти.

Докладно відома подальша доля тільки одного втікача — Йосипа Апонюка-'Довбні'. Він дістався до ближчого лісу Чорні Лози, де зустрів вояка з рою 'Шила' — Степана Мельничука-'Перепелицю'. Останній разом з повстанцем 'Яремою' не брав участі у рейді, бо був залишений у Никонівці для облаштування криївки. З приходом Червоної армії 'Ярема' і 'Перепелиця' розділилися, і 'Перепелиця' вирішив переховуватися у лісі.

Близько двох тижнів 'Довбня' і 'Перепелиця' ходили у лісі, потерпаючи від холоду і голоду. Одного разу вони випадково зустріли повстанця Степана Масляка-'Максима', який у кінці грудня 1943 р. завершував будівництво криївки у Великих Мошківцях. Командир 'Дорош', який перед тим вирвався з Половецького, наказав 'Максиму' відправляти всіх повстанців, які ховалися від

¹¹³ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А... — Арк. 11.

¹¹⁴ 'Василь', 'Чорний', 'Скутий', 'Довбня', 'Богун', 'Варениця'.

Призначення фельдшера 'Богуна'

червоноармійців, у Великі Мошківці. Проте зібратися разом повстанцям не вдалося: вже 18 січня 1943 р. командир 'Дорош' був заарештований, а 20 січня 1943 р. у Никонівці були захоплені службовцями Смерш повстанці 'Довбня', 'Перепелиця' і 'Максим'.

Отже, відомо, що на кінець січня 1944 р. рейдуюча група 'Дороша' і повстанці у Великих Мошківцях та Никонівці втратили 10 осіб загиблими і 11 заарештованими. Чотирьом воякам, можливо, вдалося врятуватися¹¹⁵. Крім того, невідома доля декількох повстанців¹¹⁶, що могли переховуватися у криївках в Зарубинцях.

¹¹⁵ 'Василь', 'Скутий', 'Чорний', 'Ярема'.

¹¹⁶ 'Соловей', 'Батько'.

¹¹⁷ Оригінальним в історії с. Половецьке є те, що у 1933 р. в часи Голодомору на голоду місцевого колгоспу з Росії було прислано 25-річного майбутнього борця з українським визвольним рухом, Героя СРСР генерал-майора НКВД Олександра Сабурова. У 1989 р. на його честь в селі було встановлено погруддя.

¹¹⁸ Из докладной записки НК ГВ УССР Савченко НК ГВ СССР Меркулову. 1 марта 1944 г. № 341/С, г. Киев. — ЦА ФСБ России. — Ф. 100. — Оп. 11. — Д. 7. — Л. 58. [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://embrus.org.ua/ru/history_ounupa/view/905; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 152—153.

Інформація про ліквідацію у с. Половецьке¹¹⁷ рейдувочої групи «Дороша» пройшла по багатьом відомчим¹¹⁸ і партійним документам та вже у березні 1944 р. потрапила до найвищого радянського керівництва. У листі секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова до Й. Сталіна «О положении в Ровенской и Волынской областях УССР» подавався розгорнутий огляд діяльності та структури українського визвольного руху на ПЗУЗ. У ньому представлені відомості про східну групу УПА та Житомирщину. Відносно останньої в листі зроблено уточнення: «Проте активних проявів банд у Житомирській області не спостерігається. Проникла через лінію фронту з західних областей в Житомирську область банда Дороша чисельністю 40 чол. ліквідована частинами Червоної армії»¹¹⁹.

На початку 1944 р. командування ВО «Тютюнник» не мало відомостей про долю членів ПШДД та вояків диверсійної групи «Схід». З метою отримання інформації про діяльність, стан і потреби групи шефом штабу групи «Тютюнник» 'Очеретенком' на зв'язок до 'Дороша' в с. Никонівка була направлена вже згадувана зв'язкова 'Наталка'. 10 лютого 1944 р. вона була затримана службовцями Смерш у Житомирі у викритій зв'язковій хаті.

28 січня 1944 р. у с. Новополь Черняхівського району Житомирської області Смерш заарештував провідника Житомирської та Бердичівської округ ОУН Миколу Муся-'Муху'. На допитах він «щиросердно» розкрив відомі йому «деталі» діяльності визвольного руху. Можна припускати, що всі розвідники і зв'язкові, які послуговувалися у 1944 р. старими зв'язками у названих округах, були захоплені радянськими спецорганами. За таких обставин командування ВО «Тютюнник» змушене було міняти тактику повстанської діяльності на Житомирщині.

Слідство над заарештованими у селах Половецькому і Никонівці вояками диверсійної групи «Схід» В. Завадовським-'Горою', Я. Сацом-'Медиком', Б. Стояном-'Богуном', В. Гурським-'Варнавою', І. Романським-'Романом', Й. Апонюком-'Довбнею', С. Мельничуком-'Перепелицею', С. Масляком-'Максимом' та П. Полішем-'Вареницею' було виділене в одну судово-кримінальну справу. 29 березня 1944 р., після багатьох допитів, коли були виявлені справжні біографічні дані повстанців, а також їхня ді-

¹¹⁹ Цит. за: Сергійчук В. ОУН—УПА в роки війни... — С. 137. Переклад автора статті.

яльність, слідство було завершено. За вироком військового трибуналу всі, окрім ройового В. Завадовського, отримали від 8 до 10 років ув'язнення. Останнього було засуджено до вищої міри покарання і 15 квітня 1944 р. розстріляно на східній околиці міста Славути.

Від арешту до винесення вироку заарештованих утримували у польовій пересувній тюрмі при Управлінні контррозвідки Смерш 1-го Українського фронту. Після винесення вироку заарештованих переведено до Житомирської тюрми, а потім відправлено до виправно-трудових таборів. Відомо, що з цієї групи тільки троє — Я. Сац-‘Медик’, І. Романський-‘Роман’ та Й. Апонюк-‘Довбня’ — пережили заслання. Й. Апонюк дожив до відновлення української державності й у 1996 р. звертався щодо «реабілітації», у чому йому було відмовлено. На жаль, з усієї групи тільки С. Масляк-‘Максим’, С. Мельничук-‘Перепелиця’ та Б. Стоян-‘Богун’ були реабілітовані¹²⁰.

Справи щодо заарештованих М. Ткаченка-‘Дороша’ і Г. Вознюк-‘Оксани’ були виділені в окреме судочинство. Через три дні після арешту (22 січня 1943 р.) М. Ткаченка-‘Дороша’ та матеріали слідства по ньому були відправлені у Москву до Головного управління контррозвідки Смерш¹²¹. Командир ‘Дорош’, ймовірно, став першим високим керівником УПА, якого 1944 р. захопила радянська контррозвідка. Перевезення його до Москви може свідчити про намагання використати його в агентурних цілях. Однак цього не відбулося. Після засудження до вищої міри покарання М. Ткаченка 20 травня 1944 р. було розстріляно.

Не змінилося «офіційне» ставлення до командира ‘Дороша’ і в новітні часи. За висновком Генеральної прокуратури Російської Федерації від 21 липня 1992 р. М. Ткаченка «визнано не підлягаючим реабілітації»¹²².

Незважаючи на ліквідацію у січні 1944 р. рейдувочої групи ‘Дороша’, арешт та загибель всіх членів ПШДД, діяльність диверсійної групи «Схід» на південно-східній Житомирщині не згасла. На території Вчорайшанського і Попільнянського районів залишилася та продовжувала діяти тепер вже окрема боївка ‘Барбоса’.

¹²⁰ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 462—501.

¹²¹ Там само. — Арк. 8.

¹²² Лист-відповідь ФСБ РФ від 12.08.10 // Архів О. Вовка.

У кінці листопада 1943 р. неповний рій 'Барбоса' (орієнтовно 5 вояків)¹²³ прибув на місце постою в с. Бровки Перші Вчорайшанського району¹²⁴. У селі на той час таємно базувалися стачнична та підрайонна (провідник Павло Мельник-'Верба') ОУН¹²⁵. За короткий час повстанці налагодили умови свого перебування, побудувавши 2 чи 3 криївки. Зокрема, один «бункер» було споруджено в господарстві восьмидесятирічного Федора Мельника¹²⁶. Після 4 грудня 1943 р. підрозділ 'Барбоса' поповнили прибулі із Зарубинців вояки рою 'Шутка' (орієнтовно двоє)¹²⁷. Таким чином, в рої 'Барбоса' стало сім осіб¹²⁸. Один із прибулих повстанців — В. Яремчук-'Молот' — пізніше так згадував той час: «Наступні дні ми знайомилися з тереном, з людьми, з якими доведеться спілкуватися. Нас скрізь приймали щиро і доброзичливо. Тут усе було приготовлено нашими попередниками: зроблені дуже гарні криївки, заготовлені запаси харчів на зиму, налагоджений місцевий зв'язок»¹²⁹. Повстанці здійснили декілька нічних рейдів теренами півдня Житомирської області та прилеглими місцевостями Київської і Вінницької областей. Під час таких переходів повстанці долали до п'ятдесяти кілометрів. У місцях постоїв-відпочинку проводили бесіди з місцевим населенням та пропагували ідеї національно-визвольного руху. Яремчук звернув увагу на те, що в багатьох сім'ях не було чоловіків чи батьків — вони загинули на фінській війні¹³⁰.

В. Яремчук також залишив опис криївки, де переховувалися повстанці: «Над ранком проходили і дуже обережно заходили по одному на подвір'я нашої господині. Проходили у хлів, де стояла корова. В жолобі, де було покладене сіно для корови, піднімали віко і проходили в середину криївки. Криївка була простора, мала запасний вихід, було чисто»¹³¹.

¹²³ 'Барбос', 'Куц' ('Жуц'), 'Скиба', 'Левко', 'Ковалець'...

¹²⁴ Архівна кримінальна справа Завадовського В.А.... — Арк. 41.

¹²⁵ Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина... — С. 782.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ 'Молот', 'Коноренко' ('Канарей').

¹²⁸ Яремчук В. У лабетах долі... — С. 32 (На жаль, автор спогадів частину псевдонімів подав помилково — 'Барбос', 'Іван', 'Старий', 'Славко', 'Куц', 'Скиба', 'Береза').

¹²⁹ Там само. — С. 31.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само. — С. 32.

Обкладинка спогадів Василя Яремчука

Смерш розшукували і заарештовували всіх підозрюваних у співпраці з нацистами. Під цю ж категорію «підпадали» і всі учасники українського визвольного руху.

На Житомирщині було викрито частину організаційних клітин визвольного руху та заарештовано їх учасників. Зокрема, відомо про арешт всіх членів ОУН села Никонівка. У селі Зарубинцях було виявлено штабну криївку з основними запасами амуніції і харчів групи 'Дороша'. Загалом по селах було викрито не менше семи повстанських крийвок.

У своїх спогадах В. Яремчук зафіксував несприятливі трансформації у настроях населення: «З приходом большевицької влади дуже змінився психологічний стан, як у нас, повстанців, так і у населення... Відношення до нас зі сторони населення різко змінилося в негативну сторону. Але віддані люди ще трималися попередніх позицій»¹³².

¹³² Яремчук В. У лабетах долі... — С. 34.

На початку весни 1944 р., з відходом військ Червоної армії на захід, у повстанців з'явилася більше можливостей для діяльності на південно-східній Житомирщині. Зокрема, боївці 'Барбоса' вдалося нав'язати контакт з провідником 'Вербою', що діяв в Андрушівському районі. Після Великодня 16 квітня 1944 р. на його пропозицію до боївки було прийнято двох місцевих хлопців-добровольців. За спогадами В. Яремчука, вони стали частиною «дій МГБ» проти повстанців¹³³. 20 травня 1944 р. боївка була оточена співробітниками НКВД у яроповицькому лісі Андрушівського району. Повстанцям вдалося вирватися з оточення, вбивши двох та поранивши трьох нападників. На жаль, у цьому бою загинув командир боївки 'Барбос'¹³⁴.

Через деякий час за посередництва провідника 'Верби' до боївки долучився колишній провідник Вчорайшанського району та вояк УПА групи «Тютюнник» Борис Гуменний-'Палій'. За «непевних обставин»¹³⁵ він прибув до рідного села Макарівки Вчорайшанського району, де дізнався про діяльність повстанців і вступив з ними в контакт. Члени боївки радо його прийняли і відразу вибрали командиром: всім імпонувало, що 'Палій' був місцевим, добре знав людей, терен і повстанське життя. Від часу прибуття 'Палія' до боївки діяльність повстанців була сконцентрована коло Макарівки та сусідніх сіл.

Один з хлопців-добровольців «привів» із райцентру Попільня підрозділ НКВД. Чекісти хотіли вночі захопити на постої в хаті трьох повстанців, і серед них 'Палія'. Проте повстанцям вдалося з боєм вирватися з оточення. Після цього на місце збору прийшли тільки п'ятеро¹³⁶ вояків. Було вирішено «негаймо покинути терен» і йти на захід¹³⁷.

15 серпня 1944 р. боївка 'Палія', маючи з собою автомат, ручний кулемет і гвинтівки, вирушила в дорогу по лінії Козятин—Ко-

¹³³ Один з них ліквідував іншого як агента НКВД. За його ж ініціативою мала бути організована засідка на автомашини місцевого радянського керівництва. За нез'ясованих обставин операція зірвалася, а командира 'Барбоса' було вбито (Яремчук В. У лабетах долі... — С. 35).

¹³⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 1006.

¹³⁵ Це стало однією з підстав для його ліквідації Службою безпеки восени 1945 р. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 308—309).

¹³⁶ 'Палій', 'Ковалець', 'Левко', 'Коновренко' ('Канарей'), 'Молот'. Не прибули кулеметник 'Куц' ('Куц') і стрілець 'Скиба'.

¹³⁷ Яремчук В. У лабетах долі... — С. 39.

рець. У кінці серпня 1944 р. на Кореччині повстанці з'єдналися з сотнею 'Чорноти'. 'Палій' прозвітувався про діяльність диверсійної групи «Схід», а місцеві вояки отримали короточасні відпустки додому¹³⁸ перед наступним завданням¹³⁹.

Вірогідно, що отримані від боївки 'Палія' уривчасті відомості про діяльність диверсійної групи «Схід», а також бажання вшанувати пам'ять визначного командира 'Дороша' спонукали командування з'єднання груп «44» (колишня група «Тютюнник») іменувати у серпні 1944 р. один із реорганізованих загонів його псевдонімом. Загін «Дорош» (ім. Дороша) чисельністю 150-300 вояків під командуванням Никона Семенюка-«Стального» вирізнявся як найкраща бойова одиниця з'єднання груп «44» аж до часу розформування у вересні 1945 р.¹⁴⁰

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що у серпні 1944 р. історія сформованої у кінці жовтня 1943 р. диверсійної групи «Схід» формально припинилася. До її бойового активу можна занести ліквідацію не менше восьми німецьких вояків та десяти радянських військових, партизанів, активістів. Крім того, точно невідома кількість ліквідованих німецьких та радянських сексотів. Втрати групи у протистоянні з німецькими та радянськими мілітарними підрозділами були значно більшими. Орієнтовно з 50 повстанців і командирів загинуло понад 15, не менше 12 потрапили в полон, дезертирували двоє, один вбитий за необережністю, ще один розстріляний за боягузтво. Доля більше 10 вояків невідома. Тільки п'ятеро повстанців через десять місяців повернулися до місця базування в Рівненській області.

Діяльність групи мала коротку, але змістовну військово-політичну історію. Утворена керівництвом визвольного руху ПЗУЗ для

¹³⁸ 6 вересня 1944 р. при відході на відпочинок Сергія Буткевича-«Ковальця» та Василя Яремчука-«Молота» захопила спецгрупа Межирицького райвідділу НКВД. Після швидкого слідства їх засудили до 20 років виправних робіт. Тільки В. Яремчуку вдалося пережити сталінські табори. Він дожив до української незалежності та написав спогади.

¹³⁹ Командир 'Палій' та стрільці 'Левко' і 'Коноренко' ('Канарей') у складі групи з 6 вояків восени 1944 р. вирушили до Вчорайшанського району. Одnocześnie з групами 'Нестора' (в Андрушівському районі) і 'Радченка' (Попільнянський район) вони мали завдання там укріпитися. Втриматися у регіоні вдалося тільки «паліївцям». На Захід вони повернулися у липні 1945 р. (Літонис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 1050—1068).

¹⁴⁰ Літонис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 908—929.

ведення повстанської боротьби на Житомирщині, диверсійна група «Схід» мала стати основою крайового формування УПА-Схід. Цьому мало сприяти створення ПШДД. Останній налагодив зв'язки з діючими на Житомирщині підпільними оунівськими клітинами та повстанськими формуваннями і забезпечував оперативне керівництво ними. З метою пропаганди ідей визвольної боротьби, а також швидкого реагування на актуальні теми, на місці масово виготовлялися пропагандистські матеріали та, очевидно, планувалося їх друкарське тиражоване видання. Окремо велася пропаганда для залучення до лав УПА нових кадрів. Для підготовки діяльності в регіоні більших повстанських сил проводився збір військового, медичного і радіотехнічного спорядження та продовольства. Популяризацією та представленням перед населенням регіону повстанської боротьби мав служити проведений у кінці грудня 1943 р. рейд.

Боротьба групи «Схід» проти німецької і радянської військових потуг, метою кожної з яких було підкорити Україну, демонструвала виразно антиімперський, анти тоталітарний характер українського визвольного руху, спрямованого на здобуття Української самостійної соборної держави на етнічній території. Ця боротьба розгорталася на зрадянзованих, понищених Голодомором і репресіями землях. Слід віддати належне учасникам визвольного руху, які спільно з місцевими патріотами-активістами пробудили до національно свідомого життя і боротьби багатьох людей.